

академії. У 1912 році в роботі “Нариси по теорії трудового господарства” він розробив положення про те, що кожне трудове господарство має природну мету своєї продукції, яка визначається співрозмірністю річної праці зі ступенем задоволення потреб працюючої сім’ї. Вчений, визнаючи залежність між кількістю робочих рук і розмірами земельної ділянки, довів, що добробут селянської сім’ї залежить не від розмірів земельної ділянки, а від кількості робітників і споживачів у сім’ї. Таким чином, ще до революції А.В. Чаянов окреслив основи майбутньої сімейно-трудової теорії, розробив основні її аспекти [6, 36 – 37].

Академік В. Косинський у своїй надзвичайно актуальній, пов’язаній з аграрною кризою в країні, праці “До аграрного питання. Селянське і поміщицьке господарство” вперше зробив спробу дослідити техніко-економічну природу селянського і поміщицького господарства, щоб віднайти причини кризи. Щодо селянського господарства, зробив далекоглядний висновок про цілком життєздатну, сильну і здатну до розвитку форму підприємства, яке може витримати різні негаразди господарського життя краще, ніж велике капіталістичне сільськогосподарське підприємство [12, 134 – 135]. В. Косинський зазначив, що причини, які викликали аграрну кризу, перебувають поза природою селянського господарства і з ним органічно не пов’язані. Головним фактором, що руйнував селянський добробут, вчений вважав передусім успадковане від реформи 1861 року малоземелля і незадовільний культурно-правовий стан, в якому перебувало селянство Росії. Він виступав за збільшення селянського землеволодіння, що буде сприяти покращенню техніки сільськогосподарського виробництва, знищенню оренди і зменшенню податків. Вчений наполягав на необхідності мирного еволюційного шляху розвитку селянського господарства [12, 135]. Він офіційно вступив до кадетської партії, прихильність до якої здавна відчував. У вересні 1913 року В.Косинський брав участь у Першому Всеросійському сільськогосподарському з’їзді в Києві з доповіддю “Декілька слів з приводу еволюції в сільському господарстві”. В.І.Ленін піддав його виступ нищівній критиці, заперечуючи мирний шлях розвитку селянського господарства взагалі. З цього часу В.А. Косинський вже мав “буржуазне” забарвлення, що позначилося на його долі у роки радянської влади [12, 136 – 137].

Таким чином, селянське питання та шляхи його вирішення стали об’єктом наукового дослідження цілої плеяди як російських, так і українських економістів у другій половині XIX – поч. XX ст. Ними був розроблений цілий ряд концепцій та теорій, які стали базою майбутнього наукового пошуку.

1.Зверев В.В., Н.Ф. Даниельсон, В.П. Воронцов: капитализм и пореформенное развитие русской деревни // Отечественная история.–1998.–№1.

2.Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX–перша третина XX століття.–К., Наукова думка.–1994.

3.Сарбей В.Г. Микола Зібер у контексті своєї й тишиньої епохи // Український історичний журнал.–1995.–№6.–с.79–91.

4.Задорожнюк И.Е. Экономико-психологические идеи П.Б. Струве // Психологический журнал.–1995.–Т.16., №1.

5.Мойсієнко В.М. “Український” період у суспільній діяльності та творчості М.І.Туган-Барановського

(1901–1904 роки) // Український селянин. –Черкаси, 2002.– Вип.6.–С.10–11.

6.Гоголина Н.Л. Концепція крест’янського господарства А.В.Чаянова // Вестник Моск. ун-та. С.История.–1993.–№4.–С.35–46.

7.Исторія економічних учень: Підручник.–К.:КНЕУ, 1999.–564 С.

8.С.Ю.Витте. Избранные воспоминания. 1849–1911 гг.– М.: Мысль, 1991.–708 С.

9.Українська економічна думка. Хрестоматія.–К.: Знання, 1998.–448С.

10.Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості // Економіка України.–1993.–№11.–С.80–87.

11.Горкіна Л.П. Економічна теорія марксизму в системі економічної науки на Східній Україні на зламі XIX–XX століття // Економіка України.–1992.–№6.–С.75–81.

12.Матвеева Л. Академік Володимир Косинський // Київська старовина. –1998.–№6.–С.130–145.

В.О. Куліков

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Актуальність вивчення історії селянського господарства періоду другої половини XIX – початку XX ст. визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Селяни становили близько 9/10 від усього населення, рівень їхнього життя та ефективність господарювання позначалися на таких важливих показниках, як забезпеченість населення продуктами сільського господарства, ємкість і розмір внутрішнього ринку, середній культурний рівень населення тощо.

Вивчення історії селянського господарства завжди було в центрі уваги української та російської історіографії. Аналізуючи становище селянського господарства – основного виробника валової та товарної сільськогосподарської продукції – дослідники однозначно у висновках про низький рівень народного добробуту, відсталість та недостатність матеріально-технічної бази селянського господарства, незадовільний культурний рівень селян. У визначенні причин такого становища історики розходяться. Так, народники вважали основними причинами тяжкого становища селянства руйнування общини, соціальну диференціацію та проривання у село товарно-капіталістичних відносин. Марксистки – навпаки – напівфеодалний характер аграрного ладу, наявність у ньому значної кількості феодальних пережитків, до головних із яких вони зараховували поміщицьке землеволодіння і пов’язану з ним відробіткову систему. На думку дослідників ліберального напрямку, суть проблеми полягала у низькому культурному рівні сільського населення, відсутності свободи пересування і т. ін.

На початку XX ст. низка проблем в аграрному секторі України, як і всієї Російської імперії, набула особливої гостроти. У літературі ця проблема отримала назву так званого „селянського” або „аграрного” питання. Вивченню аграрного питання в межах усієї Росії й України присвячено велику кількість робіт [1 – 7]. Однак на сьогодні проблема залишається не до кінця з’ясованою.

Автор статті ставить за мету визначити на матеріалах Харківської губернії сутність селянського питання, з'ясувати його причини та гостроту, а також проаналізувати динаміку сільськогосподарського виробництва селянського господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Суть аграрного питання відомий спеціаліст О. Кауфман визначав так: „Аграрне питання – це питання про малоземелля, про недолік землі, що тісно пов'язано із сільськогосподарським питанням – про продуктивність землі, про те, що земля дає і що вона може давати” [5, 135]. Отже, аграрне питання насправді розпадається на три тісно взаємопов'язаних складові: аграрного перенаселення, недостатності землі та низького рівня сільськогосподарського виробництва.

При тодішньому низькому рівні продуктивності сільськогосподарського виробництва нестача землі відчувалася вже відразу після проведення реформи 1861 р. З часом через швидкий природний приріст населення (у сільській місцевості Харківської губернії за пореформені роки чисельність населення подвоїлась) середні розміри наділів на двір постійно зменшувалися. Лише за 28 пореформених років (1877 – 1905 рр.) середній наділ у Харківській губернії зменшився з 9,8 до 7,3 дес. на двір [8, 10 – 11]. У зв'язку зі зменшенням відносної кількості землі виникає таке явище, як аграрне перенаселення.

Сутність проблеми аграрного перенаселення полягає у тому, що кожній системі господарства відповідає гранична густота населення, яке може знайти собі в умовах певного господарства необхідні засоби існування. При досягненні цієї межі настає аграрне перенаселення – відносний недолік землі [9, 27]. Щільність сільського населення Харківської губернії в 1913 р. становила приблизно 59,5 осіб на кв. версту. В окремих повітах цей показник варіювався від 42,6 в Старобільському до 87,3 в Сумському повітах Харківської губернії [10]. Такий щільності населення звичайно відповідає поліпшена трипільна система господарювання. У Харківській губернії на початку XX ст. переважало трипільля зі значними елементами рябопільля. При тому рівні сільськогосподарського виробництва, що існував, селянське господарство не могло поглинути всі трудові ресурси, тому на селі утворюється частка „зайвих” людей.

Подолати аграрне перенаселення можливо двома шляхами: екстенсивним – розширенням землекористування чи колонізацією незайнятих земель та інтенсивним – підвищенням продуктивності наявного землекористування. У Харківській губернії в пореформений період мали місце обидва варіанти.

У другій половині XIX – на початку XX ст. селяни значно розширили своє землеволодіння та землекористування за рахунок купівлі та оренди земель. При цьому розміри господарства відставали від наявних у ньому робочих рук. У такій ситуації ласим шматком були великі приватновласницькі землі поміщицького типу. Більшість селян чекала й вимагала їхнього перерозподілу. До того ж багато хто з дослідників (особливо з табору народників та марксистів) також вважали, що перерозподіл цього земельного фонду міг би значно покращити ситуацію.

Залишаючи поки осторонь питання про практичну можливість і доцільність перерозподілу поміщицького землеволодіння, спробуємо з'ясувати, наскільки суттєвим був би приріст селянського надільного землеволодіння, якби були перерозподілені всі землі, що перебували у приватній власності, розмір ділянок яких перевищував 50 дес. До таких належали землі дворян, духовенства, купців і почесних громадян, міщан, селян, іноземних підданих та ін. приватних власників, земельні ділянки яких перевищували 50 дес. Наші підрахунки на основі даних земельного перепису 1905 р. засвідчили, що в Харківській губернії таких земель було 1215,4 тис. дес. (без селянських – 1044,8 тис. дес.) [8, 11 – 13]. Якщо поділити їх на кількість господарств – власників наділів, то вийде прибавка в 3,3 дес., або 45,7% (середній наділ складав 7,3 дес. на двір). Без урахування селянських земель – 2,9 дес., або 39,3%. На перший погляд, не так уже і мало. Однак, по-перше, землі, що теоретично могли бути розподілені між селянами, були вкрай нерівномірно розміщені в різних місцевостях губернії, отже, і наділення не могло бути „рівним” та „справедливим” з об'єктивних причин. По-друге, значна частина (не менше третини) поміщицьких земель перебувала у фактичному користуванні селян. Таким чином, при урахуванні орендного фонду земель „придатних” для розподілу, залишається ще менше. Можна говорити лише про перерозподіл капіталів, що йшли із селянського господарства як платежі за оренду. По-третє, на тих поміщицьких землях, які не здавалися в оренду селянам і на яких поміщики самі вели господарство, як наймані робітники використовувалися знову ж таки селяни. По-четверте, швидкий природний приріст населення швидко б „з'їв” „поміщицьку” надбавку до селянського господарства й ситуація повернулася б на круги свої.

Крім того, потрібно враховувати ряд негативних наслідків від ліквідації великих приватновласницьких володінь. В економічному плані – це зменшення товарності й більша натуралізація сільського господарства, зменшення врожайності й валових зборів сільськогосподарської продукції. У політичному та правовому – це прецедент, що порушував поняття про „недоторканість” приватної власності. У культурному – повне „омужичування” сільської місцевості.

Інша річ, що штучні перешкоди щодо мобілізації надільного землеволодіння та гіпертрофована підтримка державою дворянського землеволодіння заважали переходу землі до заможних власників, що об'єктивно діє в умовах ринку. У вирішенні антиномії між вимогами соціальної справедливості й політичної доцільності та імперативами економічної ефективності протягом періоду капіталізму простежується два етапи: до 1906 р. переважали політичні та соціальні пріоритети і тільки після 1906 р. перевагу було віддано економічним інтересам.

Наступне питання, яке нам необхідно з'ясувати, – це ступінь гостроти аграрної кризи. При аналізі динаміки селянського господарства протягом пореформеного періоду більшість дослідників приходять до висновків про наростання кризи. Ці положення переважно ґрунтуються на вивченні

статистики землеволодіння, що показувала перманентне зниження показника кількості землі на душу сільського населення. Однак слід зазначити, що розмір землеволодіння на душу населення хоч і важливий показник добробуту селянства, але не вирішальний, адже більш важливим є не забезпеченість землею сама собою, а кількість доходу, що можна отримати з цієї землі.

Нами було проаналізовано динаміку сільськогосподарського виробництва селянського господарства Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Крім того, було поставлено питання про перспективи цього розвитку за умови збереження довгострокових тенденцій, що намітилися в дореволюційний період. Для цього було побудовано імітаційно-прогностичну модель альтернативного розвитку селянського господарства в 1916 – 1921 рр. Виходячи з реальної ситуації 1917 – 1921 рр., була висунута гіпотеза про регрес селянського господарства на початку XX ст.

Перед тим як перейти до результатів аналізу, пояснимо вибір перемінних. Найважливішим показником виробничої діяльності селянського господарства є кінцевий вихід сільськогосподарської продукції – продуктів рослинництва й тваринництва. Зважаючи на те, що землеробське виробництво селянського господарства носило яскраво виражений зерновий характер, причому в його зборі більше 90 % припадало на ярову й озиму пшениці, озиме жито, ячмінь і овес, чистий збір цих хлібів на селянських надільних землях у ціновому еквіваленті й склав перший динамічний ряд.

Спеціальних відомостей щодо статистики продукції тваринництва в Харківській губернії, як і у всій Росії, не збиралося. У нашому розпорядженні є тільки дані щодо динаміки загального поголів'я худоби, причому без виділення окремо селянської. Однак з огляду на те, що частка селянської худоби становила більше 80 % (на 1900 р.), можна ці дані вважати репрезентативними і для вивчення динаміки поголів'я селянської худоби. Таким чином, кількість худоби в сільській місцевості (у вартісному вираженні) стала другим показником, залученим до аналізу.

В умовах високого темпу росту населення показники збору хлібів і кількості худоби мають сенс швидше у відносному вираженні (на душу населення, на двір і т.д.). Для одержання відносних даних в аналіз було включено показник абсолютної кількості сільського населення (понад 95 % якого склали селяни). Показники чистого збору п'яти найголовніших хлібів і вартість худоби на душу населення стали відповідно четвертою і п'ятою перемінними.

Земля була основою матеріально-технічної бази селянського господарства. Більшість у селянському землекористуванні становила надільна земля. Однак постійного обліку надільного землеволодіння не велося, є лише дані за окремі роки – матеріали земельних переписів. З огляду на те, що протягом післяреформеного періоду загальна кількість надільної землі практично залишалася незмінною (за 1877 – 1905 рр. приріст склав 3,6 %) цей показник не

такий вже і цікавий. Навпаки, у приватному селянському землеволодінні відбулися значні зміни, тому абсолютну кількість приватного селянського землеволодіння було обрано як шостий показник.

Отже, предмет аналізу склали шість динамічних рядів: чисті збори п'яти найголовніших видів хліба (у млн. крб.) на надільних селянських землях за 1883 – 1915 рр. [11, 195 – 198; 12; 13; 14, 219 – 226]; вартість усієї сільської худоби (у млн. крб.) за 1878 – 1916 рр. [15; 16; 17; 18, 220 – 237; 13]; кількість сільського населення (у тис. чол.) за 1871 – 1915 рр. [19, 88]; чисті збори п'яти найголовніших хлібів (у крб.) на душу сільського населення за 1883 – 1915 рр.; вартість худоби (у крб.) на душу сільського населення за 1878 – 1915 рр.; рух приватного селянського землеволодіння (тис. дес.) у 1862 – 1914 рр. [20]. Що стосується довжини рядів, то бралася максимально можлива (наявна в джерелах) кількість перемінних.

Обсяги статті не дають можливості докладно зупинитися на описанні технічної компоненти аналізу. Відзначимо лише, що два основні моменти аналізу полягали у визначенні природи рядів і побудові на їхній основі прогнозу. Реалізовувалися вони в рамках програм MS EXCEL і STATISTICA. Безпосередньо побудування прогностичної моделі здійснювалося за допомогою спеціального модулю STATISTICA Time series/Forecasting (Аналіз динамічних рядів і прогнозування), що пропонує два основні методи прогнозування динамічних рядів – метод авторегресії та проінтегрованого ковзного середнього (ARPKC/ARIMA) і метод експоненційного згладжування й прогнозування (Exponential smoothing&forecasting).

Основні результати представлені на графіках 1 і 2 та в таблицях 1 і 2. Як засвідчив аналіз, протягом пореформеного періоду динаміка зернового виробництва була позитивною. Збори хліба на душу населення постійно зростали (з 943,1 крб. в 1883 – 1890 рр., до 1634,7 крб. в 1911 – 1915 рр.). Вартість худоби на душу населення залишалася приблизно на одному рівні: пересічно за 1878 – 1915 рр. цей показник становив 38,1 крб.

Побудована імітаційно-прогностична модель показала, що за умови збереження тенденцій попередніх років абсолютні показники сільськогосподарського виробництва продовжували б зростати. Відносні показники засвідчили тенденцію деякого зниження темпів росту, однак говорити про різке зниження показників немає достатніх підстав. Тим більше, що невелика довжина рядів не дає можливості визначити природу цього зниження як результату впливу довгострокових тенденцій, або тривалої сезонної хвилі (на графіках спостерігається синусоїда на деяких припасуваннях функцій). З упевненістю можна сказати, що частка селянського землеволодіння продовжувала б зростати досить швидко, хоча прогноз і тут показав деяке зниження темпу приросту, тим більше, що можливості для його розширення існували. Динаміка зростання приватного селянського землеволодіння перебувала у зворотному пропорційному зв'язку з дворянським землеволодінням, на частку якого усе ще припадала значна частина земель. Однак, за нашими підрахунками, якби після 1914 р. збереглися існуючі тенденції мобілізації землеволодіння, дворянське

приватне землеволодіння в Харківській губернії цілком зникло б приблизно через 32 роки. Отже, говорить про різке зниження як відносних, так і абсолютних показників сільськогосподарського виробництва не доводиться, тому гіпотеза про регрес селянського господарства, висунута на початковому етапі дослідження, повинна бути відкинута.

Табл. 1.
Чистий збір п'яти головних видів хліба на душу населення

рр.	Крб.		Темп росту %	
	observed	exp.	observed	exp.
	+ARIMA	smoothing	+ARIMA	smoothing
1883-1890	943,1	1060,2	16,5	3,5
1891-1895	1118,9	1157,2	22,7	2,5
1896-1900	999,4	1261,1	8,7	-1,9
1901-1905	1210,2	1274,3	11,3	2,2
1906-1910	1106,6	1251,4	15,9	0
1911-1915	1634,7	1457	7,1	3,2
1916-1921	1595	1637,6	0,4	0,8
1883-1921	1217	1290,1	1,6	1,6

Табл. 2.
Вартість худоби на душу населення

рр.	Крб.		Темп росту %	
	observed	exp.	observed	exp.
	+ARIMA	smoothing	+ARIMA	smoothing
1878-1885	38,6	38,6	1,5	-0,1
1886-1890	38,6	38,5	2,7	1,4
1891-1895	36,2	37,2	-1,4	-0,8
1896-1900	40,3	39,4	-0,3	3,2
1901-1905	39,6	39,4	0,7	0,1
1906-1910	35,6	36,5	-2,3	-4,3
1911-1915	37,3	37,4	-0,8	0,5
1916-1921	38,9	41,7	-0,5	-0,1
1878-1921	38,2	38,7	-0,2	0,2

Таким чином, „селянське питання” – це складний комплекс проблем аграрного сектору наприкінці XIX – на початку XX ст. Фактично воно складалося з трьох взаємопов'язаних компонентів: аграрного перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва. Подолання кризи в Харківській губернії здійснювалось як екстенсивними, так і інтенсивними методами.

Питання гостроти кризи селянського господарства треба вирішувати у двох аспектах: динамічному й статичному. Аналіз динаміки селянського господарства Харківської губернії показав наявність позитивних тенденцій у сільськогосподарському виробництві протягом пореформеного періоду. Однак поліпшення становища відбувалось досить повільно і селянське господарство, як правило, залишалось низькопродуктивним.

На закінчення зазначимо перспективність подальшого вивчення проблеми в загальноукраїнському масштабі. Особливо цікавою побудова імітаційно-прогностичних моделей з метою

оцінки можливих альтернатив розвитку аграрного сектору і селянського господарства після 1917 р.

1. Лохтин П. Состояние сельского хозяйства России сравнительно с другими странами. Итоги к XX в. – СПб., 1901.
2. Косинский В.А. К аграрному вопросу. Вып. 1. Крестьянское и помещичье хозяйство. – Одесса, 1906.
3. Маслов П.И. Аграрный вопрос в России. – СПб., 1906.
4. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века. – М., 1990.
5. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.
6. Суворов С.В. Аграрные питання в Україні: причины, проявы, ильяхи розв'язання (кінець XIX – поч. XX ст.). – Херсон, 1997.
7. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX века). – Т. 1. – М., 2000.
8. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 33: Харьковская губерния. – СПб., 1906.
9. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в. – Т. 1. – СПб., 1999.
10. Статистический ежегодник России. – Год. 10. – СПб., 1914.
11. Свод урожайных сведений за 1883 – 1915 годы. – М., 1928.
12. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – Вып. 1-3. – СПб., 1902 – 1903.
13. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и других иностранных государств. – Годы 2 – 13. – Пг., 1908-1917.
14. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923.
15. Харьковский календарь на 1880-1900 годы. – Харьков, 1880 – 1900.
16. Ежегодник России. – Годы 1 – 7. – СПб., 1905 – 1916.
17. Статистический ежегодник России. – Годы. 8 – 13. – СПб., 1912 – 1918.
18. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Вып. 1. – Пг., 1917.
19. Зайцев В. Влияние колебаний урожая на естественное движение населения // Влияние неурожая на народное хозяйство России. – Ч. II. – М., 1927.
20. Материалы по статистике движения землевладения. – Вып. XVI-XXV. – СПб., 1908 – 1917.

В.В.Вакулик

ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНІХ ВЗАЄМОВІДНОСИН НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ВЕТЕРИНАРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ЕПОХУ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ (кінець XIX – початок XX ст.)

Наукова і практична діяльність людини – невичерпна тема для дослідників найрізноманітніших галузей знань. Філософія взагалі та філософія науки зокрема, психологія і медицина, загальна історія та організація праці – далеко не повний перелік наукових дисциплін, які з повним правом можуть назвати вище згадану проблему об'єктом свого вивчення.

У статті автор ставить за мету з'ясувати взаємодію практичної та наукової діяльності ветеринарної медицини в Наддніпрянщині в кінці XIX – на поч. XX ст. Актуальність вивчення цієї проблеми зумовлена низкою причин. По-перше, вказані процеси відбувалися на широкому тлі нових капіталістичних відносин, розвиток яких вимагав і нових підходів до ветеринарної медицини. По-друге, зазначена діяльність проходила при безпосередньому впливі Харківського наукового центру [1, 119]. Степи Катеринославщини,